

A VÁROSALAPRAJZ MINT A KORAI MAGYAR VÁROSÉPÍTÉSTÖRTÉNET FORRÁSA

A soproni belváros kialakulása

A magyar városépítés korai szakaszáról nagyon keveset tudunk. Városaink társadalmi-gazdasági kialakulása nagy vonásokban tisztázódott, építészeti kialakulásokról, megjelenésükről azonban még alaprajzi szinten sem vagyunk megbízhatóan informálva. Így még abban a fontos kérdésben sem látunk tisztán, hogy legrégebb városaink kialakulásában mennyire érvényesült a spontaneitás, ill. a tervszerűség. Ez a kérdés pedig mind városépítészeti hagyományaink megismerése, mind a városaink történeti értékeinek helyes megítélése szempontjából szinte alapvető jelentőségű.

E probléma megoldását megnehezíti, hogy a korai városkialakulás folyamatáról nagyon kevés és szűkszavú adat áll rendelkezésre. A kutatás általában mindenütt a későbbi állapotokból igyekszik visszakövetkeztetni a fejlődés menetére. Nálunk azonban ennek a módszernek az alkalmazása nagy nehézségekbe ütközik, mivel a pusztulások következtében városaink középkori állaga nem egyszer annyira megsemmisült, hogy az újjáépítéskor még az alaprajz is átalakult. Hasonló sors érte ezzel együtt a későközépkorra vonatkozó forrásanyagot is.

Ilyen körülmények között még a középkori városalaprajz, városszerkezet rekonstruálása is nagy feladat, mely csak a történeti, építészettörténeti, régészeti, nyelvészeti kutatások eredményeire támaszkodva végezhető el. Pedig a tulajdonképpeni főfeladatra: az alaprajz részletes elemzésére, a kialakulás menetének tisztázására, a fejlődési képnek a kor városépítési elveivel, gyakorlatával való egyeztetésére, a városépítéstörténet szempontjából való értékelésére csak ezután kerülhet sor. Az utóbbi években a városalaprajz vizsgálatára, rekonstrukciójára a szakirodalom újra nagyobb figyelmet fordít,¹

¹ A vonatkozó irodalom alapján célszerű különbséget tenni a topográfiai és alaprajzi rekonstrukció között. A *topográfiai* rekonstrukciónál a cél a forrásokból ismert fontosabb létesítmények helyének meghatározása, miáltal körvonalazható a település egykori kiterjedése, esetleg szerkezetének néhány jellemző vonása, az alaprajz egy-egy részlete, de semmiesetre sem a teljes alaprajz. Ilyen jellegű munka pl. Fügedi Erik: *Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán* (Tanulmányok Budapest múltjából XIII. köt. 7—56. l., Kubinyi András: *Budafelhív víz topográfiája és gazdasági fejlődése* (uo. XVI. köt. 85—177. l.). Hasonló topográfiai rekonstrukciók találhatók a „Városképek — Műemlékek” c. sorozat kötetekben is. Az *alaprajzi* rekonstrukcióra jó példát ad Borbíró-Valló: Győr c. kötet és címe ellenére is Nagy Lajos több munkája: *Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai* (Tanulmányok Budapest múltjából XIV. 161. l.-től és *A Viziváros XVII. század végi topográfiája* (uo. XVI. köt. 181. l.-től). Az alaprajz vizsgálatának fontossága megmutatkozott a Magyar Történelmi Társulat által ren-

de a kutatás — kidolgozott és kipróbált metodika hiányában — nem vezetett mindig kellő eredményre. Erre mutat, hogy egy ugyanazon város alaprajzi fejlődéséről a különböző szerzők homlokegyenest ellenkező képet rajzoltak. Így természetesen az eredmények városépítéstörténeti értékelése is teljesen bizonytalan alapokon áll. A fejlődési folyamat levezetése és az abban megnyilvánuló spontán vagy tervszerű erők felismerése szempontjából gyakran még a hitelesen rekonstruált alaprajz is olyan feladatot jelent, mint egy ismeretlen írás megfejtése.

Egyszerűbb esettel állunk szemben, ha a rekonstrukció eredménye ismert alaprajzi típusokkal összehasonlítható. Az analógiák esetleg már az alaprajz visszaszerkesztéséhez is segítséget adhatnak. Ilyenkor az egyezések és eltérések megfigyelése, a megfigyelések összevetése az ismert történeti, építéstörténeti, régészeti, nyelvészeti anyaggal, rendszerint lehetővé teszi a fejlődési folyamat megismerését. Sokkal nehezebb azonban a munka akkor, amikor analógia nem áll rendelkezésre, a városalaprajznak legfeljebb csak egyes részletei vehetők össze más városok vagy ismert típusok megfelelő részleteivel. Legrégibb városainknál pedig igen gyakran nem az előbbi, hanem az utóbbi esettel kerülünk szembe. Ilyenkor az alaprajz aprólékos elemzésével, a részletek gondos, lehetőleg pontos méréseken alapuló összehasonlításával, az egyes részletek egymáshoz való térbeli viszonyának megfigyelésével lehet támpontokat kapni a relatív kronológia felállításához. Megfigyeléseink eredményeit, következtetéseinket mindig összhangba kell hozni a rendelkezésre álló, kort jelölő, a kritikus részletek korai funkciójára vonatkozó történeti, építészeti, régészeti, nyelvészeti adatokkal. Ezáltal egyrészt ellenőrizhetjük következtetéseink helyességét, másrészt támpontokat nyerünk a relatív kronológiai sorrendnek a tényleges történeti menetbe való beillesztéséhez. Így az alaprajzi fejlődés párhuzamba hozható a város társadalmi-gazdasági fejlődésével, miáltal világosság derülhet a bekövetkezett változások okaira, hátterére. Ismerve az alaprajz idő- és térbelileg különválasztható részeit, ezeket a korból ismert más példákkal összehasonlítva, lehetővé válik a bennük megnyilvánuló városépítési gondolkodás, gyakorlat, kultúra színvonalának megítélése.

E röviden összefoglalt módszertani elvek alkalmazását kívánjuk bemutatni az alábbiakban Sopron belvárosának példáján. Sopron azért alkalmas különösen módszertani kísérletre, mivel alaprajza meglehetősen sajátos, kialakulása egyezik középkori városaink egyik fejlődési vonalával, középkori alaprajza hitelesen rekonstruálható, és gazdag történeti, építészeti, nyelvészeti anyag áll rendelkezésre a középkor későbbi századaiból.²

dezt három Várostörténeti konferencián, valamint a Magyar Tudományos Akadémia „Történeti városközpontok fejlesztése — építéstörténeti kérdések” c. nemzetközi konferenciáján. Módszertani kérdéseket vet fel Granasztói György: Az alaprajzkutatás feladatai Győr középkori történetével kapcsolatban c. cikke (KIny, Arrabona 1964).

² Az 1622-ből ismert alaprajz a következőkben tér el a maítól: *a*) hiányoznak a belvárosból kivezető, a várfalak részleges megbontásakor a múlt században megnyitott utcák (Templom utca meghosszabbítása a Széchenyi térig, Liszt Ferenc utca, ev. templom melletti átjáró, az Új városház mögötti átjáró a Várkerület és Háromház-tér között; *b*) a régi Városház-tömb körvonalának átalakítása az új városház építésekor; *c*) a Szent György utca 1. számú ház kiugró sarkának megváltozása a XVIII. században (vö. Sopron környékének műemléktopográfiája 179. l.); *d*) a Szent György utca — Új utca közötti tömböt egy keskeny köz választja ketté. Ez valószínűleg a várost áthálózó csatornák egyike; *e*) az Új utca Orsolya tér felőli végénél a beépítési vonal szögletesen

Az eddigi kutatások a vizsgálódásaink céljára kiválasztott Sopron kialakulására vonatkozóan is a legellentétebb eredményekre vezettek. Gerő László Bern példájára hivatkozva Sopront a nőtt városok közé sorolta,³ viszont évtizedekkel ezelőtt Gergely Endre azt állította, hogy a város főterét az addig üresen álló mai belvárosba betelepülő német lakosság mérte ki.⁴ Az 1379-es telekkönyv elemzése során Mollay Károly legutóbb szintén bizonyos tervszerűségre gondolt,⁵ Házi Jenő viszont ugyanezen forrás topográfiai megfejtése alapján még 1379-ben is nagy területek beépítetlenségére következtetett.⁶ De hosszú, és máig sem egészen eldöntött vita folyt arról is nem rég, hogy a városmagot képező ispáni castrum a Szent Mihály templom környékén, vagy a belváros helyén feküdt-e a XIII. századot megelőzően.⁷

Ez az alaprajz nem mutat sok hasonlóságot a középkori alapított városokéhoz, de kevés a rokon vonás a nőtt városokéval is. A Lenin körút (Várkerület) — Színház utca — Ógabona-tér — Széchenyi-tér széles gyűrűje választja el a történeti városmagot a külvárosoktól. Ezen belül egy másik utcagyűrű helyezkedik el (Szent György utca, Fegyverház utca, Templom utca). Erre átlós pólusokként egy kisebb és egy nagyobb tér (Orsolya-, Beloianisz tér) fűződik fel.⁸ A körülrajzolt ovális területet hosszanti irányban egy hosszabb és egy rövidebb utca (Új utca és Kolostor utca) bontja szabálytalan alakú tömbökre. Jellemző vonása az utcahálózatnak a keresztirányú utcák hiánya. Bármilyen egyszerű is ez a szerkezet, a kettős párhuzamos utcagyűrű szokatlan, ritkán fordul elő az európai és magyar városokban. Bár a közbeiktatott terekben — melyek a belső utcagyűrűt két nagyjából egyforma hosszú részre osztják — az elliptikus pályának éppen a fordulópontjai oldódnak fel, a keringő mozgás itt legfeljebb meglassul, de aztán tovább folytatódik. A városkapukon keresztül e végtelen szalaghoz hasonlítható utcagyűrűre rákerülve az előrehaladásból visszaérkezés lesz. A mellékutcákra is hiába tér rá a várossal ismerkedő, újra csak erre a pályára lőködik ki. Az alaprajz minden egyszerűsége ellenére labirintusszerűen hat és a bezártság érzését kelti. Ezt az érzést a középkorban a hármás várfalrendszer még nyomatékosabbá tette. Ez a szabálytalan, egyszerű és mégis nehezen kiismerhető utcarendszer hatásában is jellegzetesen középkori.

beugrik. Valószínűleg üres telek; f) a Beloianisz tér sarkán, a Járási Tanácsház, Fabricius-ház közötti saroknál egy derékszögű kiugrás látható; g) a Templom utca nyugati oldalán a később épült ev. templom mellett beugrás látható. E változások a mai alaprajzra könnyen átvihetők. A műemléki kutatások során előkerült gótikus épülethomlokzatok azt mutatják, hogy a beépítési vonalak a XV. századig biztosan kialakultak.

³ Gerő László: Sopron vára — Bern vára, Soproni Szemle (S. Sz.) 1957. XI. 208l. .

⁴ Gergely Endre: Sopron a középkorban (Thirring: Sopron, Civitas fidelissima. c. kötetben. 53. l.) Szerinte az, hogy a vásártér a város északi — a „régí városhoz” legközelebb eső végén épült, arra mutat, hogy először csak ennek a környéke épült ki.

⁵ Mollay Károly: Sopron XIV. századi városképeinek vizsgálata. A Fabricius ház története (kb. 50—1530-ig). S. Sz. 1964. XVIII. 6. l.) c. cikkében „szervezett települési rendszerről” beszél.

⁶ Házi Jenő: Az 1379. évi soproni telekkönyv. S. Sz. XII. 1958. 117. l. E szerint ekkor „az Előkapu és Hátsókapu tájékán még több üres telek állhatott, főleg a Fegyvertár utca vidékén”.

⁷ Major Jenő: Az Ódenburg név kialakulásának háttere. S. Sz. IX. 1955. 68—74. l. A kérdés körül kialakult vita: Mollay: S. Sz. IX/2, 69, Major: S. Sz. X. 122, Verbényi: S. Sz. X. 141.

⁸ A harmadik, a városház melletti kis tér (Háromház tér, középkorban Winkel) kérdését később érintjük, ennek korai szerepe azonban bizonytalan.

Az újabb ásatások bebizonyították, hogy a középkori hármassalrendszertől a középső városfal mindenütt pontosan a római városfalra épült rá. A római városfal a IV. században keletkezett,⁹ íves és egyenes falszakaszokból tevődik össze. A körülzárt terület alakja olyan ellipszishöz hasonlít, melynek csúcsait levágták. Hossztengelye ÉK—DNy-i irányú. A hosszú oldalfalak enyhén ívelők, a délnyugati — Széchenyi tér felőli — rövid zárófal egyenes, az északi zárófal a Fabricius-ház mögött lekerekítve kapcsolódik a nyugati oldalhoz, a falszakaszok tehát 4 sarkot képeznek. A körülzárt idom jellemző méretei a következők: legnagyobb hossza 404 m, legnagyobb szélessége 250 m. A két déli sarok egymástól való távolsága 145 m, az északi csúcsoké 190 m, a köztük ívelő falszakasz azonban 200 m hosszú. A bezárt terület kiterjedése 8,7 ha. A forma kisebb szabálytalanságai miatt a 4 sarok szöge nem egészen egyforma: a délkeleti saroknál kialakított szög 105°-os, az északkeleti 110°-os, a vele átlósan szemben fekvő délnyugati sarok 120°-os, legnagyobb az északnyugati sarok szögnyílása: 135°.

Az íves falszakaszok alapján a hordó-alakú csonka forma meglehetősen egyértelműen egészíthető ki teljes ellipszissé. Kiszámítva ennek a fókuszpontjait meglepetve tapasztaljuk, hogy a csúcsrészeket levágó rövid falszakaszok éppen ezeknél metszik a nagytengelyt. A megszerkesztett teljes ellipszis adatai a következők: $T = 475$ m, $t = 250$ m, a fókuszpontok távolsága a kistengelytől 201,9 m, egymástól való távolságuk tehát 404 m.¹⁰

A római városfal sajátos vonalvezetése összefügg azzal, hogy az eredetileg jóval nagyobb Scarbantia egy részét — nyilván a központját — utólag kerítették be vele. Ez a forma, ha nem is nagyon gyakori, de nem is egészen szokatlan a késő római korban. Elliptikus volt a római falgyűrű Senlis-ban ($T = 320$, $t = 240$ m), Périgueux-ben ($T = 360$, $t = 260$ m), Bourgesban ($T = 720$ m, $t = 290$ m), fél ellipszis Chalon sur Saone-ban (nagytengely fele 370, a kistengely 500 m).¹¹ Az ellipszis szerkesztését a rómaiak jól ismerték, amint erről amphiteatrumaik tanúskodnak, így a soproni is. (Érdekes, hogy Périgueux elliptikus városfala az amphiteatrum ellipszisének is magában foglalja.)

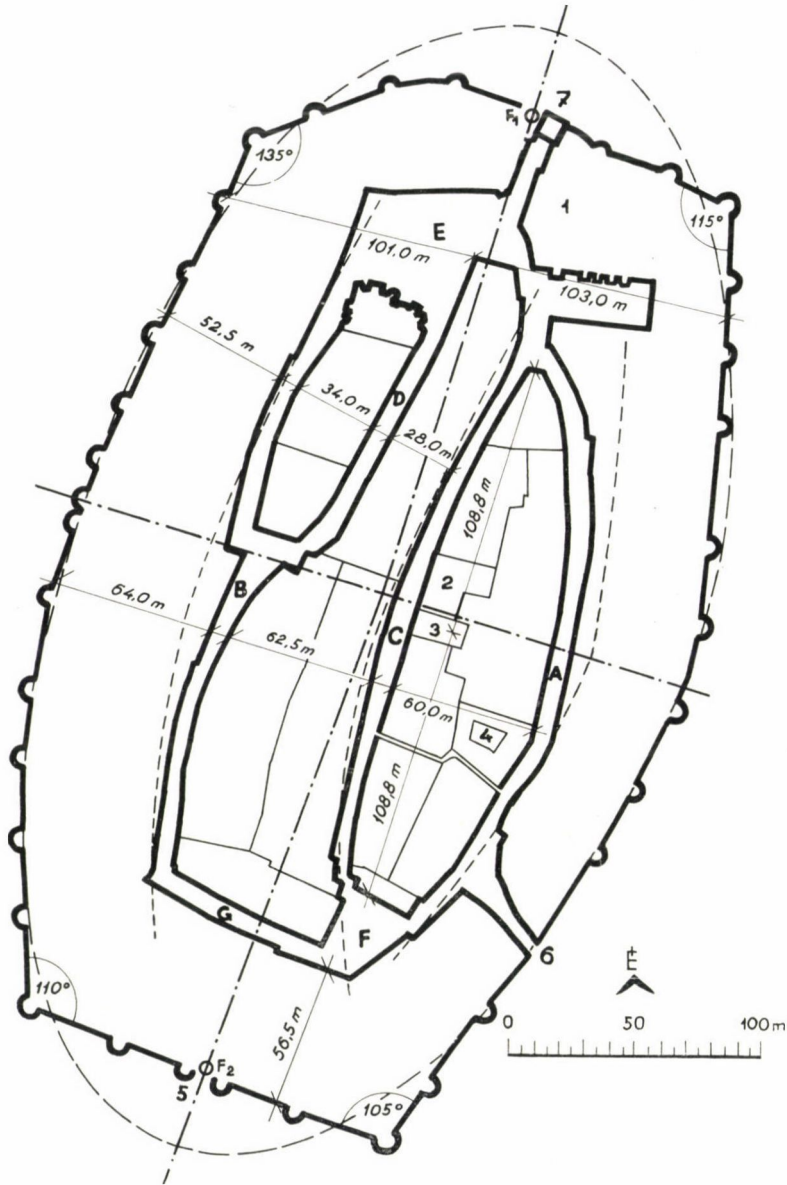
A soproni városfalak íveinek kisebb szabálytalanságai kapcsolatba hozhatók azzal, hogy az ellipszis kitűzését beépített területen kellett végrehajtani. A rómaiak fejlett geodéziai ismereteit mutatja, hogy az elképzelhető akadályok ellenére eléggé sikerült az ellipszis alakját megközelíteniük.

Ha a már leírt utcagyűrűt összehasonlítjuk a római városfal vonalával, könnyen megfigyelhető, hogy az íves vonalú falak mentén íves, a rövidebb egyenesebb falak mentén inkább egyenes utcaszakaszok alakultak ki. Bár a párhuzamosság igen nagyfokú, a részleteket nézve több eltérés is észlelhető. Legfeltűnőbb, hogy a Templom utca sokkal jobban igazodik a római falszakaszhoz, mint a Szent György utca. A Templom utcában csupán a Kolostor utca kiágazásánál jelentkezik kisebb eltérés, a Szent György utca elején azonban a beépítési vonal távolsága a római városfalaktól kb. kétszer olyan messze van, mint a Hátulsó kapu környékén.

⁹ Holl Imre — Nováki Gyula — Sz. Póczy Klára: Városfal maradványok a soproni Fabricius-ház alatt. Archeológiai Értesítő 89. 47. 1.

¹⁰ Római léptékben kifejezve: legnagyobb szélessége 845 láb = 169 kettős láb = 1,35 stadion; legnagyobb hossza 1364 láb = 272 kettős láb = 2,2 stadion.

¹¹ P. Lavedan: Les villes françaises. Páris. Én.

1. ábra. A középkori soproni belváros alaprajzának főbb szerkezeti sajátosságai. 1. A régi városház tömbje. 2. „Marstall”. 3. Zsinagóga. 4. A Szent György utcai ásatás helye. 5. Az egykori római déli városkapu kb. helye. 6. Hátsó kapu. 7. Előkapu. A. Szent György utca. B. Templom utca. C. Új utca. D. Kolostor utca. E. Beloiannisz tér — Főtér. F. Orsolya tér — Sópiac. F₁, F₂: A római városfalhoz szerkesztett ellipszis fókuszpontjai. Az utcák mellett szaggatottan a római városfalakkal párhuzamos vonalak vannak jelölve

Ha feltételezzük azt, hogy a Hátulsó és Előkapu nyílásai adottak, és csupán az Előkapu melletti tömb van beépítve a régi városháznak megfelelően, akkor a legtermészetesebb közlekedési nyomvonal kb. azonos lenne a Szent György utca vonalvezetésével. Mivel Nováki Gyula szerint az Előkapu nagyjából a római városkapu helyén áll, a Hátulsó kapu kialakulása pedig a magyar megszállással egykorú,¹² Mollay Károly szerint pedig a mai városház helyén a XIII. században az ispáni várnagy épülete állott¹³ (a római Capitolium helyén)¹⁴ — az előbbi feltételezés realitása történetileg igazolható. Ugyanilyen laza a Hátulsókapu — Orsolya tér közötti utcaszakasz kapcsolata a római városfallal, míg a Fegyvertár utcánál tökéletes párhuzamosságot találunk a rövid várfalszakasszal. Ugyanakkor a régi városház tömbjének körvonala szinte teljesen független a római városfalaktól. A városfal vonalától való eltérést tehát valószínűleg ennek az utcának korai kialakulását bizonyítja. Erre utal legrégebb ismert neve is: Felső utca (Obere Gasse).¹⁵ Ezzel a belvárosi utcahá-
lázat tér- és időbeli kialakulásához fontos támpontot kaptunk.

Súlyos ellentmondást rejt magában a Szent György utcával szomszédos Új utca neve és fekvése. Neve szerint ez a belváros legkésőbb kialakult utcája,¹⁶ pedig a város közepén húzódik végig hosszanti irányban és összeköti az Orsolya teret a Főtérrel és az Előkapuval. Mivel a középkorban az Orsolya téren is piac volt (Salzmarkt)¹⁷ valószínű, hogy fekvésével hozható kapcsolatba a zsidóság itteni metelepedése a XIII. század végén. Itt épült fel 1350-körül a zsinagóga.¹⁸ A zsidóság rendkívül nagy szerepet játszott Sopron várossá fejlődésében, pénzkölcsöneik tették lehetővé, hogy a város felvásárolja a környező nemesség és az első patricius-réteg város körül fekvő földbirtokait, s ezzel a városfejlődés anyagi-társadalmi alapjait megteremtse.¹⁹ A zsidóság helyzetére érdekes fényt vet, hogy házaik után tagjai voltak a soproni föld-

¹² Nováki Gyula: Sopron topográfiai fejlődésének vázlata az újabb ásatások alapján. S. Sz. 1962. XVI. 137. l.

¹³ Mollay Károly: Névtudomány és várostörténet. Dágtól Ágfalváig (1195—1416) S. Sz. XV. 114—130.

¹⁴ Sz. Póczy Klára Köln analógiája alapján azon a véleményen van, hogy nem feltétlenül a Capitolium mellett kell Scarabantia forumát keresni (Városfalmaradványok i. m. 61. l.)

¹⁵ Vö. Mollay Károly: Sopron XIV. századi városképe i. m. 11.)

¹⁶ Az Új utca ugyan először Zsidó utca (Judengasse) néven fordul elő (1379. Házi I/1. 255), Új utca-ként először 1440-ben, de ettől kezdve a két név párhuzamosan van használatban. Judengasse előfordul pl. 1441 (Házi I/3, 218), 1449-ben (uo. 275), 1459-ben (i. m. I/4, 351) Ebből Verbényi (Veszélka) László is késői alakulására következtetett (Sopron régi németsége és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában, Sopron 1934, 30. l.), míg Mollay Károly az utca „átkereszteléséről” beszél, amit „valami nagyobb építészeti tevékenységgel” hoz összefüggésbe (Sopron a középkor végén. S. Sz. X. 1956. 33. l.). Tény, hogy a Zsidó utcát sohasem lakták teljesen csak zsidók, 1379-ben is csak 8 1/2 „házuk” volt az ide eső VII—VIII. tized 20 „háza” közül. A két elnevezés — véleményünk szerint — egyformán az utca viszonylag késői kialakulására utal és nem lehetetlen, hogy mindkettő 1440 előtt is együtt szerepelt.

¹⁷ Verbényi i. m. 21. l.

¹⁸ Scheiber Sándor: A feltárt középkori zsinagóga. S. Sz. XII. 289—297.

¹⁹ Így pl. 1373. jún. 30-án Sopron város megvette a Dági család ágfalvi ágától, Péter fia Miklóstól 1050 aranyforintért, Dági Lőrinc és fia Jánostól 713 aranyforintért, Dági Lőrinc lányától, Annától 475 forintért ágfalvai birtokrészeit (Házi I/1. 162, 164, 165). 1375-ben Sopron megye nemesei a soproni polgárokat adósságaik miatt bebörtönözték (uo. 169. l.), ugyanebben és a következő évben pedig a VII—VIII. tizedben 3 1/2 „házat” bíró Semerlein és Everlein zsidóktól és a bécsújhelyi Jónástól 1000 bécsi forintot, Trostleintől pedig 40 magyar dénárforintot vett kölcsön a város (uo. 171.)

közösségnek, személyükben azonban a király és nem a városi tanács alá tartoztak.²⁰ A név, a viszonylag későn betelepült zsidóság itteni elhelyezkedése, a zsinagóga építése — mely pontosan az utca keleti oldalának felezési pontján áll, egyértelműen a XIII. század végére, a XIV. század elejére datálja kialakulását.

Az Új utca e viszonylag késői kialakulásával teljesebben ellentétben áll az a megfigyelés, miszerint nyomvonala — északi és déli végén néhány háztól eltekintve — nagyobb párhuzamosságot mutat a Templom utca mögötti római városfallal, mint maga a Templom utca. Elképzelhetetlen, hogy a Templom utca beépítése után ilyen pontos párhuzamos vonalat lehetett volna kimérni, — viszont a nagyfokú párhuzamosság nem lehet véletlenszerű. Ennek az ellentmondásnak a feloldására csak egy mód van: ha feltételezzük, hogy eredetileg a Templom utca keleti — Új utca felőli — oldalán a mai kettős teleksor helyett hosszú szalagformájú telkek egyetlen sora állott, éppen úgy, mint ma is a szemközti oldalon. Az Új utca vonala tehát ekkor még csak e teleksor lábvonalában mutatkozott meg. Ezt az elképzelést bizonyítja, hogy az Új utca és Templom utca közti kettős teleksor együttes mélysége kb. azonos a Templom utca városfal felőli teleksorának mélységével.²¹ Ha ez az érvelés elfogadható, akkor a további kialakulás úgy képzelhető el, mint a külvárosban a Hátulsó utcáé. A Hátulsó utca — neve és a történelmi adatok szerint is — úgy alakult ki, hogy még 1379 előtt az Újteleki utca hosszú szalagtelkeinek belváros felé eső végeire zsellérek szállottak, s a vendégút mentén kiépülő hátulsó ház sor a telkek megosztása után önálló utcává alakult.²² Mint itt, valószínűleg az Új utcánál is megvolt a teleklábaknál szokásos vendégút, mely először a telekvégek beépülésével, majd a telkek kettéosztásával szintén utcává alakult. Ez a fejlődési folyamat a felvetett ellentmondásokat maradéktalanul feloldaná: az Új utca nyomvonala tehát régi, utcává alakulása azonban későbbi fejlemény.

Az Új utca és Szent György utca vonala pontosan meghatározza a köztük elhelyezkedő orsó-forma szigetszerű tömb alakját. Ennek beépítése tehát csak a szomszédos tömbök kialakulása után következhetett be. A tömb legnagyobb részét kettős teleksor alkotja. Nem elképzelhetetlen, hogy kezdetben a Szent György utca nyugati oldalának telkei húzódtak rajta keresztül az Új utca helyén levő vendégútig. E terület késői beépítésére utal nézetünk szerint a Zsinagóga melletti telek XIV. századi neve. A volt városi jegyző által lakott telket ugyanis még 1379-ben is „Marchstäl”-ként említik (azaz lóistálló).²³

²⁰ Érdekes, hogy 1379-ben a zsinagóga is — mint $\frac{1}{2}$ méretű „ház” — „tagja” volt a földközösségnek, ezzel szemben a ferencesek temploma és kolostora nem. A soproni zsidók a soproni zsidóbíró alá tartoztak, akit a nádor nevezett ki (Házi I/3. 29.), 1422-ben a budai várnagy mint országos zsidó-albíró ad utasítást a városi tanácsnak egyik soproni zsidó védelmével kapcsolatban (Házi I/2. 224.) 1411-ben Garai Miklós nádor, mint országos zsidóbíró, adott utasítást a soproni zsidóbírónak (Házi I/2. 118.)

²¹ A kettős teleksor együttes mélysége 60—65 m, a Templom utcai telkeké 52—65 m.

²² Az 1379. évi „telekkönyv”-ben a külváros X. „kötele” (tizede) felel meg az Újteleki-utcának. A telekmegosztásra példa: Haynezel sneyder 1 virtail Item sein hinder sezz 1 virtail, Item pognerin 1 virtail, Ir hinder sezz 1 virtail, Item strapeck 1 virtail, sein hinder sezz 1 virtail, . . . Jans pogner 1 virtail, sein hinder sezz 1 virtail. (Házi I/1 188. 1.) Hátulsó utca első említése 1427 (Házi I/2. 329.).

²³ ein Haws in der Judengazzen gelegen, das haizzt der Marchstäl (Házi I/1. 180), Item perchtram marstal I haus” (uo. 184). Kb. ezzel egyidőben szerepel a vele etimológiailag összefüggő „Marschall” szó is Rudolf osztrák herceg egy Sopron városához írt levelében (Házi I/1. 132). Valószínű, hogy a soproni adat még a szó eredeti értelmében jelöli a telket.

A telkek tehát megelőzően lovak elhelyezkedésére szolgált. Mindenesetre nagyon figyelemre méltó, hogy Nováki Gyula a Szent György utca 18. számú telken kis területen végzett ásatásai során, innen mintegy 50 m-re, a XI—XIII. századra datálható szintekben nagyon sok szalmacsomót és egy lópatkót talált, ami feltétlenül állattartásra, közelebbről lótartásra vall.²⁴ Ez a szint az ispánsági vár korának felel meg. A két adat tér és időbeli egyezéséből nagy valószínűséggel lehet arra következtetni, hogy a XIII. században — még a várossá alakulás előtt — ez az egész szigetszerű tömb lótartással kapcsolatos funkciót látott el. Mindez beleillik az Új utca elképzelhető kialakulási menetébe. Figyelembe kell venni az Új utca kialakulásával kapcsolatban azt is, hogy a talajfúrások tanúsága szerint éppen itt a legvastagabb a mesterséges feltöltődés.²⁵ A terület telkesítésére tehát mindenképpen későn kerülhetett sor.

Szintén nehéz problémákat vet fel a Ferences kolostor és templom tömbje. A sopron-belvárosi alaprajz szembetűnő vonása, hogy a Templom utca és Új utca közötti kettős teleksor a Kolostor-tömb mellett egysorossá válik, de ez az átváltás csak meglehetősen nagy zökkenőkkel következik be. Az átmenetnél rendkívül keskeny, kismélységű, fűrészfogszerűen egymás elé ugró telkek találhatók ma is — szinte telekmorzsalékok, mintha itt egy korábbi szisztéma töréspontja lenne. Szemben ezzel a Templom utca másik oldalán a Kolostor utca kiágazása a telekrendben semmiféle zökkenőt nem okozott, csupán a beépítési vonal kismértékű előreugrása figyelhető meg. Figyelmet érdemel az is, hogy a kolostortömb és a mellette fekvő egysorossá vált telkek együttes szélessége megegyezik a tömb két teleksoros szakaszának szélességével és egyúttal a Templom utca nyugati oldala és a római városfal közötti telekmélységgel is.²⁶ Azt is megfigyelhetjük, hogy az Új utca szélessége éppen itt, a kolostor melletti rövid szakaszon fele akkora, mint másutt. Ezek után talán nem alaptalan az a következtetés, hogy a kolostor-tömb eredetileg hozzátartozott a Templom utca — Új utca közötti tömbhöz. Az utólagos kihatására utal az is, hogy a kiágazási töréspont után az utca mereven egyenesvonalúvá válik. Mindebből az következik, hogy a ferencesek nem üres, hanem telkesített területre telepedtek be. Az utcátörés időpontja tehát 1277—78 előttre tehető, mert akkori a soproni ferencesekre vonatkozó első adat.²⁷

Bizonyítható azonban az is, hogy ez a terület már korábban beépült, mivel az akkor vezető szerepet játszó Harkai-család házáról IV. Béla idejéből és 1284-ből vannak első adataink, ez a ház pedig helyrajzilag minden valószínűség szerint azonos azzal, amelyet az 1379. évi telekösszeírás a X. kötetben említ, azaz — Mollay Károly megoldása szerint — a kolostor keleti szomszédságában helyezkedett el.²⁸ A ferences-tömb különválasztása esetleg kap-

²⁴ Nováki Gyula: Adatok a soproni belváros rétegeinek kronológiájához. S. Sz. XVIII. 1964. 236—243.

²⁵ Boronkai Pál: A soproni belváros talajvizsgálatának eredményei. S. Sz. XVII. 1963. 57. 1-től. Térképvázlat a 60. l.

²⁶ Az Új utca—Kolostor utca közti telkek mélysége 28 m, a ferences kolostor telkének szélessége 30—35 m, együttes szélességük 58—63, ami teljesen megfelel a 21. sz. jegyzetben közölt telekmélységeknek.

²⁷ A soproni ferencesekre az első adat 1278 körüli: Nagy Imre: Sopron vármegye története I. 44. l.

²⁸ IV. László 1284-ben újból megerősítette Harkai István és Gergely részére apjuknak, Fülöp magisternek még IV. Bélától származó jogát, hogy a soproni várbeli házában tartózkodva megtarthassa külső birtokait oly módon, hogy a soproni hospesek szabadságának megfelelően teljesítse szolgáltatásait (Hazai okmánytár II. 12.). Ez

csolatba hozható az egész tömb telkeinek haránt irányú kettéosztásával, mivel a Kolostor utca szinte e közbülső telekhatár folytatása.

A ferencesek megtelepedése — mely az ispáni vár polgári jellegű várossá való átalakulásának egyik legbiztosabb jele — tehát nagy változást hozott a városszerkezetben. Nyilvánvalónak tűnik ugyanis, hogy a Kolostor utca kialakítása a ferencesek építkezéseivel hozható kapcsolatba, mindenekelőtt azzal, hogy a templomot minél nagyobb mértékben szabadonállóan akarták megépíteni. A művészettörténet a kolostorépület melletti támpillérek hiányából a templom és kolostor egyidejű megépítésére következtet.²⁹ Megoldatlan kérdés azonban, hogy hogyan jutottak a ferencesek ehhez a területhez. Ez összefügg a kegyuraság kérdésével. Mint Házi Jenőtől tudjuk, a város később sem volt a ferencesek kegyura,³⁰ s nem is lehetett, mert a kolostor alapításakor még a város mint olyan nem létezett. A kegyurat tehát, aki a telket és az építéshez szükséges támogatást megadta, magánemberben, vagy magánemberek csoportjában kereshetjük — esetleg azokban, akiknek telkei a kolostor környezetében helyezkedtek el.³¹

A ferencesek — mint általában a kolduló rendek — mindenütt a városzéli szokatlan megtelepedni.³² Sopronban ezzel szemben közvetlenül a Főtér mellett épült fel kolostoruk és templomuk, mely a tér főmotívumát képezi. Nem szokatlan ugyan, hogy a ferences kolostor-templomegyüttes tér mellett fekszik, így Pozsonyban a főtérhez csatlakozó tér mellett, Kassán az orsós főtér végénél, Szobathelyen szintén a főtérbe torkolló út mentén, de egyik esetben sem közvetlenül a főtéren.

a jog — most már a városba költöző összes nemesre kiterjesztve — szinte szószerint — megtalálható az 1277. évi városi kiváltságlevélben (si aliqui Nobiles . . . ad ipsum castrum . . . Soprunium convenire voluerint. . . secure commorentur, et Nobiles possessiones earum in libertate civium valeant conservare. . . Fejér: Codex diplomaticus V/2. 397. l.) Ez is jelzi, hogy a városi privilégium nagyrészt a korábbi általános és egyéni szabadságok összefoglalása. Fülöp fia, Harkai István mester 1291-ben elérte, hogy soproni háza után és az abban lakó jobbágysai után nem kellett adót fizetnie (Hazai okmánytár II. 16.), így a városban lakó nemesek közül újra kiemelkedett. Mindez érthetővé teszi, hogy Sopronban a XIV. század második feléig a civisek között sok, környéken birtokos nemes találunk, ami természetesen a bekövetkező társadalmi válság kirobbanásához nagy mértékben hozzájárult.

Az 1379. évi telekkönyv topográfiai feloldására I. Mollay Károly: Sopron XIV. századi városképe. i. m. 2—6 l. A Házi Jenő által javasolt megoldás — ami egyébként azonos Verbényi (i. m. 40. l.) megoldásával — már kiindulópontjában sem elfogadható (Házi: Az 1379. évi soproni telekkönyv e. i. m.).

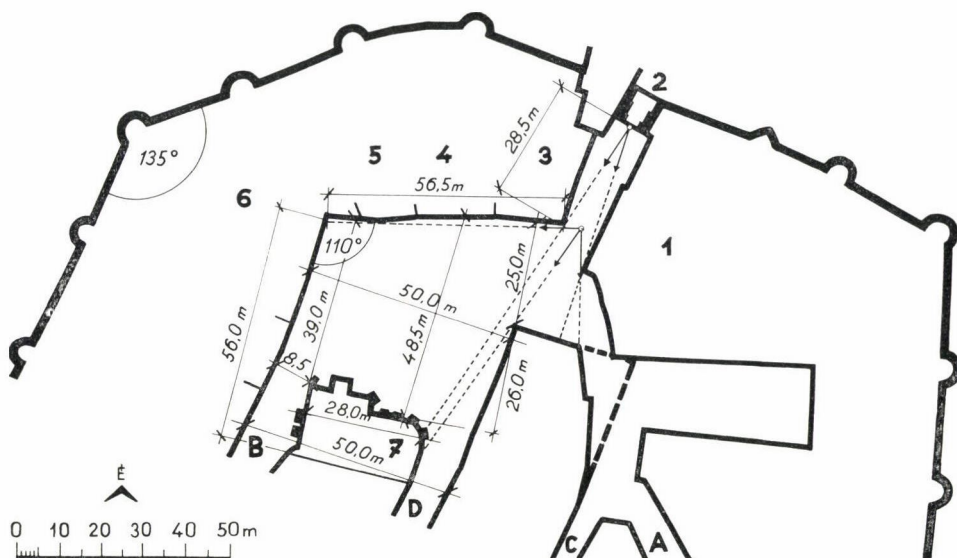
²⁹ A tér kialakulásának időrendje szempontjából fontos volna tisztázni a ferences templom északnyugati saroktámpillérjének problémáját. Ez ugyanis a boltozat oldalnyomásával nem egyező irányban áll, hanem mintegy 90°-kal északra fordítva (Sopron és környéke műemlékei 208. l.). Ennek oka a templom elhelyezkedésében rejlik: normális irányba állítva a sarok és a Templom utca tulsó odala közötti mindössze 8 m széles nyílás még jobban összeszorult volna, éppen ott, ahol az utcából a forgalom a Fő-térre ráfordult. A térfal elsődlegessége a támpillérhez képest tehát kétségtelen, kérdéses azonban, hogy a támpillér nem a templom XV. század végi átboltozásakor került-e ebbe a helyzetbe, mivel a sarok és a hajón végigfutó külső lábazat itt megszakad.

³⁰ Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron 1939. 173. l.

³¹ A templom melletti házak közül több is a Gayzel-családé volt. Házi Jenő legutóbb bebizonyította, hogy a templom népies nevét (kecsketemplom) megadó, a tornyon és a templom belsejében is több helyen látható kecskét ábrázoló címer a Gayzel-család címere volt — (Házi Jenő: A soproni ferences templom jövevénye. S. Sz. XV. 1961. 308. l.) a név egyébként magyarul kecskét jelent.

³² A koldulórendek városszéli megtelepedésére E. Kayser: Städtegrundrissen und Städtebau im Nordwestdeutschland im Mittelalter. Remagen/Rhein. 1958. Textteil 38. l.

A ferencesek soproni elhelyezkedése tehát eléggé különleges, a szabálytól eltérőnek látszik. Ez az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha feltételezzük, hogy a ferencesek megtelepedésekor a mai Beloiannisz tér nem volt főtér. Ha azonban eltekintünk attól, hogy tudatunkban a Főtér a centrum képzetével társul, a Beloiannisz térnek a belvároshoz viszonyított fekvését tisztán helyrajzi vonatkozásban szemléljük, el kell ismernünk, hogy az Előkapu közvetlen közelében fekvő tér, melyet a városfalaktól csak egy telesor választ

2. ábra. Beloiannisz-tér (Főtér). 1. Városház. 2. Előkapu. 3. Stornó ház. 4. Lackner ház. 5. Fabricius ház. 6. Járási Tanács ház. 7. Egykori Ferences (Bencés) templom. A. Szent György utca. B. Templom utca. C. Új utca. D. Kolostor utca. A nyílak a rálátásokat jelölik

el, tulajdonképpen a városszálon fekszik. A középkori város főtere fontos funkciók szolgálatában állott. De milyen funkciót szolgálhatott volna a XIII. század végén ez a tér, amikor Sopronnak az 1420-as évekig nem volt városháza, a plébánia templom a városfalakon kívül, a külvárosban állott? A piaci — városi funkciókat pedig ekkor a mai Orsolya tér bonyolította le. Városi funkciók nélkül nincs főtér — a ferences templom pedig legfeljebb a plébániatemplom pótlékeként fogható fel. A templom és kolostor idehelyezése azonban alkalmas volt arra, hogy katalizátorként kiváltsa e terület főtérré való fejlődését. Ennek jele, hogy az első városház is a kolostor mellett helyezkedett el s többszöri helyváltoztatása során mindig e tér közelében maradt.³³ A ferencesek

³³ Az 1422-es első városházat eddig a „Gambrinus házzal” azonosították, újabban Mollay Károly a Kolostor u. 7. sz. házzal azonosítja. 1459-ben a Városház a mai Lackner-féle házba költözött, végleges elhelyezést csak 1496-ban kapott (Mollay: Sopron a középkor végén. S.Sz. X. 1956. 35. l.)

letelepedésekor tehát csupán egy városszéli — kialakuló térség tétélezhető fel, mely a lehető legtávolabb feküdt a város akkori kereskedelmi központjától, az Orsolya téri sópiactól, bár az maga is excentrikus fekvésű. A két tér nem csak topográfiailag, hanem funkcionálisan is ellenpólust képezett a rekonstruálható ellipszis fókuszpontjai közelében. A fejlődés folyamán a Beloianisz tér bizonyos értelemben az egyházi központ funkcióját vette át a minden egyéb egyházi intézményt nélkülöző polgári városban. Természetes, hogy e nélkül egy középkori város nem lehetett meg. Később a piac is ide helyeződött, a XV. századtól számos adat van már a Ferences templom támpillérei között felépített kereskedőbódékról: a piac e jellegzetes középkori tartozékairól. Talán nem túlzás, ha arra gondolunk, hogy a templomnak ez a sajátos elhelyezése magára az épületre is visszahatott. A művészettörténészeknek feltűnt a hajó és szentély közel egyező hossza.³⁴ Ezt azzal magyarázzák, hogy a templom megépítésekor még a szerzetesi templomok sajátos alaprajzi rendszere nem alakult teljesen ki. Úgy gondoljuk, hogy e mellett figyelembe kell azonban venni a templom elhelyezésénél jelentkező kötöttségeket is. A keletelés, a kolostorral való kapcsolat, a térre néző északi oldal főhomlokzattá válása, a két utca által meghatározott telekhossz: csupa olyan tényezők, melyek a templom méreteinek, arányainak meghatározására kihatottak. Ha ekkor még a jellegzetes alaprajzi rendszer nem alakult ki, ez mindenesetre megkönnyítette az épületnek a hely-adta körülmények szerint való megalkotását. A kialakuló városszerkezetbe való beilleszkedés teszi éppen harmónikusá a templom megjelenését a téren. Erre a beilleszkedésre utal az 1300-as évek elején épített torony is, melynek 43,5 m-es magassága a tér szélességével egyezik, ezért, mint már Pogány Frigyes is megállapította,³⁵ kb. 45°-os látószögben szemlélhető.

Maga a tér a várfalak északnyugati sarkában foglal helyet. Mivel így észak és nyugat felé a várossfalak a kapcsolatokat eleve elzárták, erre felé kivezető nyílás nem keletkezett. Az itt elhelyezkedő két hézagtalan térfal egymással 110°-os szögben találkozik, míg a várfalak által alkotott szög 135°-os. Mivel a délről betorkolló Templom- és Kolostor utca között elhelyezkedő templom keletelt, a tér alakja egy K felé szélesedő trapézhez hasonlít. E trapéz méretei: K—Ny-i irányban 50 m hosszú, nyugati, rövidebb oldala 39 m, keleti szélesebb oldala a templom szentélye és a Lackner-ház között 48,5 m. Külön figyelmet érdemel a tér keleti lezárásának megoldása. A kolostortömb feltételezett különválása révén kialakult teleksor a ferences templom északi falától mintegy 26 m-re előre nyúlik észak felé és a szemközti Stornó-ház homlokzatáról kb. 25 m távolságban végződik el. Az előreugró rész északkeleti vége pontosan a római várossfalak közti távolságot felezi. A házsor nyugati, tér felőli oldala a legpontosabban párhuzamos a tér nyugati oldalával, ezért az utcának a kolostorépület melletti egyenes vonala a templom szentélyétől kezdve enyhén nyugat felé görbül. A teleksor másik — Új utcai — oldalának görbülete azonban ennél is nagyobb, úgy hogy a két telekhatárvonal meghosszabbítása éppen a Stornó-ház homlokzatánál találkozna. Az innen 25 m

³⁴ Sopron és környéke műemlékei, i. m. 216. l.

³⁵ „A Bencés-templom tornya — szinte az olasz középkori téralakításokra emlékeztetve — feszültséggel telíti a teret. A karesű, gyönyörű formájú torony itt is cca 45°-os függőleges látószögben jelenik meg a tér széléről” (Pogány Frigyes: Terek és utcák művészete, Bp. 1954. 162. l.)

távolságban egy 16 m széles házhomlokzattal végződő teleksor éppen szembe kerül a Tűztorony alatt bevezető keskeny, 8,5 m széles kb. 28 m hosszú utcácskával, melynek keleti oldalán állott a régi városház. Bár a tér keleti oldalát ez az épületsor csak félig zárja le, mégsem kelt nyitott benyomást, mivel ezáltal vizuálisan bekapcsolódik az egy síkkal hátrább álló régi városház homlokzata.

A tér keleti oldalának megoldása tehát különlegesen érdekes. Amíg a régi városház megvolt, a Tűztorony alól a városba lépve a keskeny, rövid utca rávezetett az előreugró teleksor záróépületére. Az elrendezés és a méretek következtében ekkor csupán a szemközti homlokzat egy része volt látható. A torony alól tovább menve, a Stornó-ház sarka és e homlokzat között először csak a ferences-templom szentélye tárult fel, a Kolostor utcába azonban annak enyhe nyugatra ívelése miatt nem lehetett belátni. Tovább közeledve a bevezető utca végéhez, egyre teljesebb lett a templomra való rálátás, míg a tér többi épületéből még semmi sem látszott. A Stornó-ház sarkánál a tér szélére érkeve a jobbra húzódó házsort csak rendkívül erős rövidülésben érzékelhetjük, a Kolostor utcába még mindig nem láthatunk be, így a templom teljesen feltáruuló főhomlokzata mellett csupán a tér nyugati házsora bontakozik ki. Mivel azonban a templom tornya is a térre érkezéskor válik láthatóvá, egy olyan új vertikális motívum jelentkezik, amely figyelmünket teljesen leköti.³⁶

E rendkívül finom, bonyolult megoldás aligha a véletlen műve, de bizonyára nem csupán esztétikai szempontokat követtek megépítésekor. A kelet felől félig záró teleksor ugyanakkor amikor lehetővé teszi a tér megközelítését, el is zárja a zajosabb, forgalmasabb városrésztől: az Elő és Hátulsó kaput összekötő Szent György utcától. Ez a teleksor tulajdonképpen forgalomterelő ékként is működik.

Ezzel kapcsolatban az elkeskenyedő, előreugró teleksor és a régi városháztömb térbeli kapcsolatát kell külön elemeznünk. Az elkeskenyedés oka ugyanis nyilvánvalóan az, hogy az eredeti telekszélesség mellett a városház tömbjébe kellett volna ütköznie. Valami oknál fogva azonban ennek elkerülésére nem az előreugrást csökkentették, hanem a telekméreteket kisebbítették meg. Ez lehetővé tette, hogy a két tömb egy rövid szakaszon egymással fedésbe kerüljön, ugyanakkor közöttük 8,5 m széles, kapuszerű nyílás is maradjon a közlekedés számára. E fedés nélkül a tér keleti lezárása hézagos maradt volna. Nem lehetetlen, hogy a régi városház déli sarkának ferde kiképzése kölcsönös egymáshoz igazodásra utal. A tér kialakulásának időrendje szempontjából e megfigyelésből arra lehet következtetni, hogy a keleti lezárást adó néhány telekből álló előreugró rész megépítése viszonylag késői fejlemény, valószínűleg a kialakulási folyamat záróaktusa. Erre utal az is, hogy az Új utca nyugati beépítési vonala éppen itt nem párhuzamosa a Templom utca mögötti várfallal, hanem a régi városházhoz igazodik. A tér relációjában tehát az elmondottak újra csak a városház-tömb elsődlegességét hangsúlyozzák, melynek lebontása nagy történeti és esztétikai értéktől fosztotta meg a várost.

A Főtérnek ez a sajátos elrendezése összefügghet a várvédelemmel is. A Tűztoronytól bevezető keskeny köz mintegy zwingennek is felfogható,

³⁶ A ferences templom tornya valóságos iskolát alkotott, a XIV. században Pozsonyig elnyúlóan érezhető a hatása (Sopron és környéke műemlékei. 100. l.). Kétségtelen, hogy a kor embereiben is rendkívül nagy hatást keltett.

s így 2 oldalról, de előlről, a szemközti épületből is tűz alatt lehetett tartani az utcát ellenséges betörés esetén. Ez különösen akkor volt fontos, mikor a kapu előtti védőmű még nem épült meg. Bizonyosra vehető, hogy több szempont célszerű egyeztetése jelentkezik a tér végleges kialakításában, s e szempontok között — mint még látni fogjuk — a szükséges telekmennyiség biztosítása is figyelembe veendő.

Áttérve a Főtérrel átlósan szemben fekvő Orsolya tér vizsgálatára, feltűnik, hogy az Orsolya teret délről és nyugat felől szegélyező házsorok töréspontja a Hátulsó kaputól bevezető utcácska torkolatától ugyanúgy 57 m-re van, mint a Beloiannisz térnek a Járási Tanács háznál kialakult 110° -os sarkos törése az Előkaputól bevezető utca torkolatától. Sőt, a törés szöge is egészen közel azonos a Beloiannisz-térével: 120° . Láttuk, hogy a római városfalak törésszöge éppen itt volt a legkisebb: 105° , míg a Beloiannisz térnél a legnagyobb, 135° . A térfalak sarkos kapcsolódását tehát a városfalak törése kényszerítette ugyan ki, de a két hasonló szögnyílás és a sarokpontok azonos távolsága közös koncepciós elvre utal³⁷. A két térsaroknak a kapuktól való azonos távolsága nem lehet véletlen, de magyarázata nem egyszerű, ha csak nem tételezzük fel, hogy a későbbi főter kialakításához az Orsolya tér szolgáltatta a példát. Erre utal néhány más felismerhető közös vonás is. Rokon vonás a két tér között, hogy a mögöttük húzódó városfalak miatt a szög szárait képező térfalakat utca nem szakítja meg. Bár az Orsolya tér jóval kisebb, mint a Főtér, ez is trapéz-formájú, melynek magassága 34 m, közepes szélessége 25 m, s a csüccsal szemközti Lábasház telkének hossza, kb. azonos a Beloiannisz tér sarkával szemben fekvő a ferences templom hosszával. Szerkezetileg az is fokozza a hasonlóságot, hogy az utcahálózáttal való kapcsolatuk is egyezik.

Az Orsolya tér kialakulására vonatkozóan ma is alapvető Verbényi (Veszélka) László felismerése, hogy a tér középkori neve: Salzmarkt (Sópiac) és a heiligenkreuzi cisztercita apátság még III. Béla kiváltságlevelén alapuló soproni sóárusítási joga között kapcsolatnak kell lennie.³⁸ Amikor 1233-ban a beregi egyezmény értelmében az egyházak visszakapták a sószállításra és sókereskedelemre vonatkozó korábbi jogaikat (II. Endre idejében ugyanis a sógazdálkodást bérlők kezébe adták) és ezzel kapcsolatban újra megállapították a sószállítás és árusítás módozatait, a heiligenkreuzi apátság korábbi sójövedelmét is újra szabályozták.³⁹ Ekkor hallunk az apátság házáról a soproni castrumban, ahol a kapott 3000 zuan sójuknak saját szükségleten felüli részét az eladásra engedélyezett ideig az apátság és a soproni salináriusok közös pecsétjével lezárva tartották.

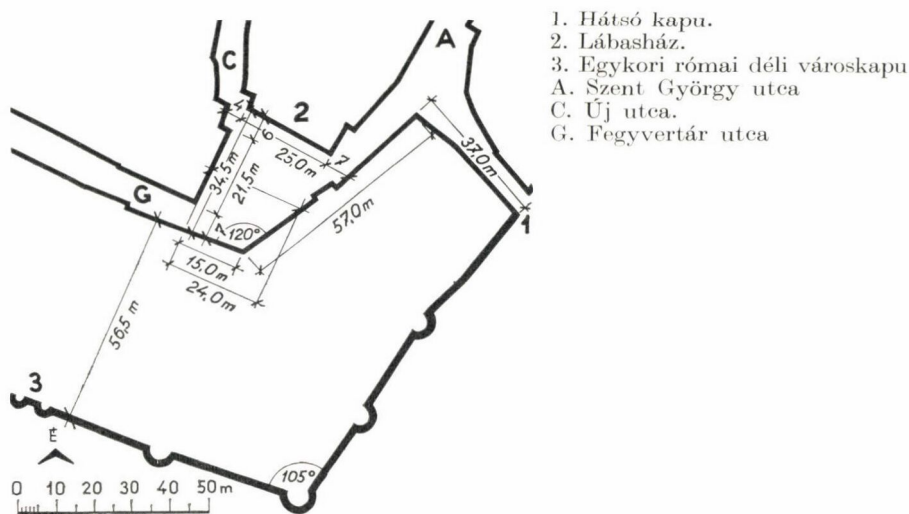
A magunk részéről nem gondolnánk, hogy a soproni sókereskedelem csak az apátság 3000 zuan sójára alapozódott volna. Az apátság kiváltságában sincs említés téve a királyi sókereskedelem korlátozásáról — sőt ellenkezőleg, 1233 előtt valószínűleg a bérlők korlátozták az apátság sókereskedelmét. Lényeges, hogy az apátság nem vihette el Sopronból a saját szükségletén felüli sómennyiséget, az akkor még sóbevitelre szoruló Ausztriába, hanem Sopronban

³⁷ A középkori városi tereknél gyakran lehet találni hasonló szögnyílásokat. Egyik-másik térsarok $110-120^\circ$ -os nyílású pl. a Piazza del Duomo (Pisa), a Piazza del Campon Sienában, a Piazza della Signoria Firenzeben, a Münsterplatzon Freiburg i. B.-ban, a rostocki Marktplatzen, Körmöcbánya főterén stb.

³⁸ Veszélka (Verbényi) László: i. m. 21. l.

³⁹ A korabeli sógazdaságra nézve: Hóman-Szekfű I. 479, 492, 506, 511. l.

kellott eladnia meghatározott időszakokban. Ez vásár fennállására utal, melyet azonban csak az apátság rendelkezésére álló sómennyiség nem lett volna képes létrehozni. Viszont valószínű, hogy az apátság szeptember 12—december 6

3. ábra. Orsolya-ter (Sópiac).

közötti sóárusítási periódusa összefügg a téli állatvágásokkal kapcsolatban megnövekedett sószükséglet kielégítésével. A soproni sókereskedelem további alakulása nincs feldolgozva, annyit azonban tudunk, hogy a XV. században már Sopron is Ausztriából szerzi be a sót, sőt 1440-ben, amikor Erzsébet özvegy királyné a soproni származású Kottáner Ilona által elloptott koronával királlyá avatott csecsemő fiával Sopronban tartózkodott, az osztrák sóra árumegállító-jogot adott.⁴⁰ Nem bocsátkozva mélyebben a korabeli soproni sókereskedelem kérdéseibe,⁴¹ az elmondottakból szükségszerűen következik, hogy a XII—XIII. században az apátság házán kívül királyi sóraktárnak is kellett lennie a várban s egy — valószínűleg a várban is lakó — sajátos társadalmi réteggel — a királyi salináriusokkal — is számolnunk kell. Ha elfogadható Mollay Károly álláspontja, akkor az apátság soproni házát az Orsolya téren, a volt Orsolya zárda épületeinek valamelyikében kell keresnünk⁴² s valószínű, hogy itt a tér közelében lehetett a királyi sóraktár is. A sópiac itteni kialakulása rögzítette a mészárosok elhelyezkedését, sőt bizonyosra vehetjük, hogy a zsidóság Új utca déli részén, a Sópiac közelében való megtelepedését is.

⁴⁰ Házi I/3. 208. l.

⁴¹ Felfogásunk — a sógazdálkodásra vonatkozó adatokkal egyeztetve — némileg eltér Verbényi előadásától. Sajnálatos, hogy azóta sem foglalkoztak behatóbban e kérdéssel a kutatók, csupán megismételték az ő álláspontját (pl. Belítezky János: Sopron vármegye története I. köt. 19. p. 1938.)

⁴² Mollay Károly: Sopron várostörténeti kutatása. S. Sz. XIV. 1960. 333. l.

De mi rögzítette magát a Sópiacon? Úgy gondoljuk nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény, hogy az Orsolya tér a Hátulsó kapu, és a Széchenyi tér 18. sz. ház udvari pincéjében nem rég megtalált déli római városkapu között helyezkedik el. Nováki Gyula a Hátulsókapu kialakulását a magyar uralom elejére helyezi, amikor szerinte a borostyánkő út belépési pontját jelző római városkaput felhagyták, mivel a római út Sopron környéki szakasza a gyepterület miatt teljesen feledésbe merült.⁴³ Alaprajzi megfigyeléseink is azt mutatták, hogy a Hátsó kapunak igen korán ki kellett alakulnia.

Kétségtelen ezzel szemben, hogy a római kapuépítmény a középkorban is fennállott, legalább is az 1597. évi rajz a város erődítményrendszerén ott jelez kettős kistornyot (melyről Gerő László már korábban kinyilvánította azt a véleményt, hogy kapuépítmény,⁴⁴) ahol a római kapu alapjait később meg is találták. Sőt a Széchenyi tér helyén a várárkok vízellátására kiépített víztároló medencén a kapunak megfelelő részen az 1597, 1622, és 1700. évi rajzok is hidat, átjárót jeleznek. Másrészt azonban, nincs tudomásunk a középkorban e kaputól a városba bevezető utcaszakaszról. Igaz az is, hogy az említett ábrázolások magán a várárkon nem jeleznek hidat. Nézetünk szerint nem lehetetlen, hogy a magyar uralom elején egyideig a soproni vár e két déli kapuja együtt funkcionált. Nováki Gyulának feltétlenül igaza lehet abban, hogy a középkori út, mely a Hátulsó kapuhoz vezetett, az elfeledett borostyánkő-úttól keletre alakult ki 1–2 kilométerrel, de a római út kisebb szakasza Sopron területén mégis fennmaradhatott. Az 1269-ben Sopronhoz esatolt Udvarnok-telep pl. e mellett az út mellett helyezkedett el.⁴⁵ Ily módon a kapunak helyi jelentősége még az Árpádkorban lehetett, legalább is az udvarnokok és esetleg a lövéri nyilazók betelepítéséig (1269–1277-ig). A volt déli római kapunak tehát a Sópiacon helyének meghatározásán kívül a középkori város alaprajzi rendszerében más hatását nem lehet felfedezni,⁴⁶ a római város utca-rendszerével együtt a borostyánkő-út városon keresztül haladó szakasza is elpusztult. A középkorban a római déli kapu és az Előkapu között közvetlen összeköttetés nem volt, csak a Sópiacon, Új utcán keresztül.

Eddigi elemzésünket a következőkben lehet röviden összefoglalni: Sopron alaprajzi rendszerének kialakulását elsősorban a római városfalak határozták meg. A fejlődés e falakkal nagyjából párhuzamos utcagyűrűvel indult. Ennek is legrégebbi része az Előkapu–Orsolya tér közti szakasz, a Templom utcai rész sokkal rendezettebb, ezért kialakulása későbbre, valószínűleg a XIII. század közepére tehető. Még későbbi — a XIII. század utolsó harmadára tehető fejlemény az Új utca nyomvonalának utcává való kiépülése, és a Főtér kialakulása. Ez esetleg a XIV. század elejére is áthúzódhatott. Az alaprajzi rendszer legrégebbinek bizonyuló részei az Elő- és Hátsókapu, valamint a régi városház tömbje.

⁴³ Nováki Gyula: Sopron topográfiai fejlődése. i. m. 136. l.

⁴⁴ „Az egyenletesen 30 méterenként ismétlődő tornyok ritmusában az 1597-es térkép szerint a Széchenyi tér 17–18. sz. ház tájékán két torony 12–13 m tengelytávolságra állhatott. Ez kapuvédő elrendezést tesz valószínűvé.” Gerő László: A vár leírása. Sopron és környéke i. m. 132. l.

⁴⁵ Nagy Imre: Sopron vármegye okmánytára I. 32. l. E terület a mai Udvarnokai utca táján feküdt.

⁴⁶ Ebből a szempontból a Templom utca és Új utca közötti telekhatár vonala, valamint az ennek irányába eső Kolostor utca még alaposabb figyelmet érdemel, mivel közel esnek a két római kapu között húzható vonalhoz.

A kialakult középkori városalaprájzon még átütnek az ispáni vár előzményei. Úgy tűnik, nem lehet véletlen, hogy mindazok a létesítmények, amelyek nagy valószínűséggel az ispáni várral hozhatók kapcsolatba, a vár (város) keleti felében helyezkednek el. Itt volt a várnagyi épület, mely a régi városház tömbjéből ítélve esetleg külön kis erődítményt alkotott (ez esetben a különben nehezen értelmezhető Háromház tér ennek védelmével kapcsolatban maradt volna beépítetlen), itt volt az ispáni vár lovainak elhelyezésére szolgáló terület (Marstall), és a vár déli végénél, a két kapu között, a heiligenkreuzi apátság sóraktárával együtt a királyi sóraktár, bizonyára más raktár-épületekkel együtt, hiszen az ispáni várak egyik fontos feladatát éppen a raktározás képezte.

A XIII. század közepétől megfigyelhető, hogy a vár (város) nyugati oldala inkább lakócélokat szolgál. Itt szerzett magának házat a Harkai-család őse, s nem sokkal később itt települtek meg a ferencesek. Ez a városrész tehát a polgári város magva. Az itt kialakuló Templom utca két oldalán a kb. egyforma méretű szalagtelkek határozottan tervszerű kimérésre mutatnak. További tervszerű beavatkozásra vall a ferences kolostor területének leválasztása a Templom utca nyugati oldalán fekvő szalagtelkekről és a templom elhelyezése, valamint a városzéli térség főtérre való kialakítása.

Úgy tűnik, hogy az ispáni és „polgári” jellegű két területrész határát jelöli az Új utca nyomvonala.

Másrésről azonban a várterület északi és déli fele között is észlelhető bizonyos funkcionális különbség. A déli rész inkább gazdasági jellegűnek látszik raktáraival és más hasonló rendeltetésű épületeivel, területeivel, míg a város északi felében még a XIV. században is egymás mellett található a vezető patríciusok házai (a Dági, Kelénpataki, Harkai, Gayzell-családok — s ha Házi Jenő megoldása helyes — akkor itt laktak a privilegizált város első bírójának, Istvánnak a leszármazottjai is),⁴⁷ akiknek ősei már az ispáni vár életében is vezető szerepet játszottak.

Sopron alaprajzának kialakulására vonatkozó megfigyeléseink tehát egy, a 13. század második felében meggyorsuló, tervszerűvé váló, de alapjában folyamatos fejlődésre mutatnak.

Ennek a végső következtetésnek azonban a legélesebben ellentmond az 1397. évi „telekkönyv”. Ebből a földközösséggel kapcsolatos összeírásból ugyanis egy nagyon kötött rendszerű telekfelosztásra derül fény. Megállapítható, hogy meghatározott telekméret volt, 10 egységnyi telek alkotott egy „kötelet”, s mind a belváros, mind a külváros 10—10 kötélből állott, tehát kb. 100—100 egységnyi telekre volt a város mindkét része felosztva.⁴⁸

⁴⁷ A házak elhelyezésében Mollay Károly tanulmányát követtük (Soproni városkép i. m.). A kolostor mellett $2 + \frac{1}{4} + 1 \frac{1}{4}$ „házzal” rendelkező Tärrenhoffer (Turnhofer?) Tamás István bírótól való leszármazására vonatkozóan I. Házi Jenő; Turnhofer Tamás ősei. S. Sz. XVI. 1963. 261. Mollay Károly a két név azonosságában kételkedik, s a név alapján a felső-ausztriai Turnhofról való bevándorlásra gondol, viszont a XIII—XIV. századból ilyen helynevet nem tud kimutatni. (Háztörténet és várostörténet i. m. 124. l.) A név elemeiben szerintünk felismerhetők a soproni lakótornyokra vonatkozó oklevelek szavai 1250-ből: *turrim* quandam *cum curia* et *domibus* attinentibus (Fejér. Cod. dop. IV/2, 62. l.), ill. 1339-ből: *super requisicionem unius turris et fundi* (Hazai okmánytár II. 70. l.)

⁴⁸ Mivel ez az összeírás a földközösségben való jogosultság mértékének megállapítására készült, nincs kizárva, hogy néhány — a földközösségben nem részesülő — telek e jegyzékből kimaradt. Ezzel magyarázható, hogy a belvárosban 100 helyett 94 $\frac{1}{4}$ telket írtak össze (vö. a 20. jegyzettel).

1379-ben ez a telekrendszer már utolsó idejét élte, 1390 táján megváltoztatták a telkek mértékegységét.⁴⁹ Joggal gondolhatjuk, hogy ez összefügg az igazgatási szervezetben ekkor bekövetkezett változással: a német városrendszert mintájára negyedekre osztották a várost. Ebből viszont az következik, hogy megelőzően Sopronban is — mint a magyar városokban a XIX. századig⁵⁰ — a tizedszervezet volt érvényben, ez pedig a várispánság (és korai egyházi feudális nagybirtokok) népeinek szervezeti rendszerére vezethető vissza.⁵¹ Valóban, az 1277-ben várossá elismert Sopron első polgárai a lövők, udvarnokok, várjobbágyok stb. megelőzően ebben a szervezeti rendben kellett, hogy éljenek. Véleményünk szerint ez a korábbi szervezet tükröződik az 1379-es telekrendszerben, összefüggésben a közösségi terhek és hasznok arányos felosztásával.

A polgári jogok és terhek arányos elosztását parancsolja az 1283-ban bekövetkezett belső szakadás megszüntetésére már 1317-ben Róbert Károly.⁵² De a várbeli „porcióhoz” van kötvé az 1283-i első visszatelepítési parancs szerint is a soproni vár szolgálataiban és tisztségeiben való részesedés, s egyben a „porció” nagyságától függ a szolgálat és a városhoz tartozó javak használatának mértéke is.⁵³ A közösségi erkölcsi és anyagi javakban és terhekben való részesedés mértékét — egy 1330. évi oklevél kifejezésével élve — a „város testében” való részesedés nagysága határozta meg, ezt jelenti az előbb említett „porció” szó is. A mértékegységet a várostest 1/100 része alkotta, ez volt tehát a telkek mértékegysége is.⁵⁴

A százaz felosztás nem csak a város szervezeti rendjének felelt meg, ez a kerek szám nem csak a „test” épségének volt kifejezője, hanem rendkívül leegyszerűsítette a közösségi terhek és javak nominálisan arányos felosztását, tehát a polgári egyenlőség elvének érvényesítését.

Amilyen egyszerűvé tette azonban ez a tízes-százaz rendszer a városigazgatás bizonyos problémáit, annyira nehéz lehetett az akkor már nagyrészt kialakult utcarend által körülzárt, szabálytalan alakú tömbök valamilyen

⁴⁹ Mollay Károly: Sopron XIV. századi városképe i. m. 6. l. A kötélmértékre vonatkozóan l. Házi: 1379. évi soproni telekkönyv i. m. 118. l., Mollay: A középkori mértékekről (S. Sz. XV. 1961. 379—380. Meg kell jegyezni, hogy mivel 1427-ben Mihály kötélverő a városnak 200 öles kötelet (Saylmas snür zu den akekeren) készített, megelőzően 1 „kötél” 100 öles kellett, hogy legyen. (Házi II/2. 386. l.)

⁵⁰ Dr. Zoltai Lajos: Debreceni utca kapitányok, tizedesek és tízházgazdák. Klny. Debreceni Szemle 1939. 3. számából, Dr. Csizmadia Andor: Tizedesek a régi Kolozsváron. Kolozsvár 1942.

⁵¹ Dr. Király János: Pozsony város joga, a középkorban. Bp. 1891. 173—174. l. Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 150—167., 198. l.

⁵² . . . ut quecumque steure vel dacia aut collecta . . . quilibet ipsorum civium secundum quantitatem et rerum suarum facultatem ad hoc dare et contribuere teneatur. (Házi I/1. 30. l.) A kitelepülést Mollay Károly nemzetiségi ellentétekre vezette vissza (Scarabantia, Ödenburg, Sopron. Siedlungsgeschichte und Orstnamenkunde. Budapest. 1944.), nézetünk szerint viszont a döntő ok a társadalmi viszonyokban keresendő. L. ezzel kapcsolatban Az Ödenburg név keletkezésének hátttere c. idézett munkát és a már említett vitát.

⁵³ . . . universi in ipso castro *porcionem* habentes continuaum faciunt residenciam in eodem . . . nullam extra residentibus dando *porcionem*. . . Wenzel: Árpádkori új okmánytár IV. 254. l.

⁵⁴ In corpore civitatis domos et edificia habentes. . . (Házi I/1. 56. l.) A porció szó a közösségi viszonyokban gyökerező telek terminusa a Hufe, Sors, Pars stb. kifejezésekkel együtt (Horváth Pál: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Budapest. 1950. 47. l.) A város száz részre való felosztásának a módja még nem tisztázott.

alapon történő egyenlő felosztása. Ha a százas felosztási rendszert valóban a városépítésben való tervszerűség jeleként kellene értékelnünk, akkor a telekosztásnak és az utcahálózat kialakításának egyszerre kellett volna megtörténnie. Ez esetben azonban szabályosabb, geometrikusabb utcahálózatnak, egyszerűbben felosztható tömböknek kellett volna kialakulnia, amint ezt a szomszédos Győr és Bécsújhely példája is mutatja.⁵⁵ Valószínű, hogy az alapított városok derékszögű tömbökre való felosztását nem csak az egyszerű kimérés miatt részesítették előnyben, hanem a telkekhez kapcsolt terhek és jogosultságok mértékének pontosabb — s látszólag igazságos — meghatározása érdekében is. Az hogy Sopronban az alaprajz nem geometriai sémához, hanem a meglévő és fokozatosan kialakuló adottságokhoz igazodóan fejlődött, világosan elárulja, hogy hozzá képest a legalább számszerűen „szabályos” telekosztás későbbi. Ez nem azt jelenti, hogy korábban nem lehettek telkek az ispáni várban, de — tekintettel az egyéb helyigényekre — számuk kevesebb és méretük más kellett hogy legyen, feltehetően azonban szintén tízes egységekbe voltak összefogva. Az ispáni vár teljes átadása után kialakított 100-as felosztás tehát új, s ha nem is alaprajzi tervszerűséget, de feltétlenül koncepciót jelentett. Maga a koncepció formailag ugyan az ispáni várszervezetből ered, tartalmában és szemléletében azonban nyilván szorosan összefüggött azzal a városkoncepcióval, aminek „közjogi” kereteit az 1277-es privilégiumlevél adta meg. Az már kevésbé valószínű, hogy a 100 egységre való felosztás időpontjában valóban ugyanannyi „igénylő” volt a telkekre. Inkább „keretszámoknak” tekinthetnénk, aminél a városban lakó, vagy oda beköltözni akaró „családok” száma lehetett több is, vagy kevesebb is. Közvetlenül 1277 után inkább kevesebb, ezért léptek fel rendkívül erélyesen, mégis kevés sikerrel, a királyok is azokkal szemben, akik elhagyva várbeli házukat, a külvárosba települnek. Ezek továbbra is a közösségi javak részeseinek tekintették magukat, de mivel házukat a külvárosban, azaz tehermentes területen építették, ezért a szolgáltatban nem akartak részt vállalni. Nem szabad elfeledni, hogy ekkor még az új város sem társadalmilag, sem szervezeten nem vált élesen külön a felbomló várszervezettől, és a kialakuló nemesi vármegyétől.⁵⁶ Így az addig sem teljesértékű teherviselőképesség még tovább csökkent, s ennek következtében azt az elgondolást, hogy a felbomló ispáni keretből kiszabadított város kincstári és katonai szempontból egyaránt jobban meg fog felelni a követelményeknek, teljes kudarcra fenyegette.

De kérdéses, valóban sor került-e a „várostest” következetes felosztására? Az alaprajz folyamatos fejlődése mellett az új telekrend következetes keresztül-

⁵⁵ Borbíró—Valló: Győr és Granasztói György: Az alaprajzkutatás és feladatai c. idézett munkákat.

⁵⁶ IV. László 1277-ben a lövők másik felének Sopronhoz csatolását a polgárok számának a várvédelemhez képest csekély számával indokolta: cum villicus et cives de castro nostro suproniensi propter eorum paucitatem commode non suffecissent ad conservationem castris memorati... (Fejér: Cod. dipl. V/2. 376.)

A város helyzetét jellemzi, hogy még 1296 körül is egy nemesi ítélezéssel kapcsolatban szerepel egy István nevű castellanus (Sopron vármegye tört. I. 609. — bár Fejér V. 2-ben ugyanez az ügy ugyancsak István castellanussal egy 1278-ból datált kivonatban is megtalálható.), 1292-ben is fenyegetett az a veszély, hogy Kőszegi Iván Sopron városkapitánya lesz (Wenzel: V. 269), de még 1331-ben is a sopronmegyei nemesekkel együtt akarták a soproni polgárokat a nádori szolgáltatásokra kényszeríteni (Házi I/1. 59. l.) — ami a nemesi eredetű polgárok kéthős helyzetéből, valamint a patríciusok és a megyei nemesek szoros kapcsolatából érthető.

vitele a kialakult állapotok teljes felszámolását tette volna szükségessé. Ez pedig bizonyára nem történt meg, hiszen 1339-ben pl. azon lakótorony miatt folyik per, amely az 1278-ban lefejezett áruló Péter várnagyé volt már 1256-ban, már pedig nem valószínű, hogy ennek mérete megfelelt volna az 1/100-nyi telekterületnek.⁵⁷ Egységnyi telkekre való felosztás már csak azért sem történhetett egészen következetesen meg, mivel elképzelhetetlen, hogy a várfalak és várkapuk adottságai között kialakult teleksorok, tömbök valamenynyien egészszámú telkekre lettek volna bonthatók, még szabályos forma esetében sem. Bár szinte semmit sem tudunk a XIII. századi soproni épületekről, a lakótornyokról az oklevelek annyit elárulnak, hogy curia és házak tartoznak hozzájuk. Ezeknek tehát nagy telkeik lehettek és valószínű, hogy a többi egyszerű lakóház is udvarral rendelkezett.⁵⁸ Biztos tehát, hogy a régi városház-tömbben nem azért fordult elő 1379-ben $\frac{3}{4}$ egységnyi „ház”, mert a mögötte levő várfal miatt nem lehetett egy egész telket alakítani,⁵⁹ hanem azért, mert az egész tömb együttvéve $3 \frac{1}{4}$ teleknek számított, azaz a tömb a mértékrendszer kialakítása előtt már sokkal korábban megvolt.

Kétségtelen azonban, hogy még 1379-ben is viszonylag sok egésztelket találunk, s így bizonyos, hogy a város jelentős részében mégis sikerült az új telekfelosztási rendszert keresztülvinni. De ennek sem kellett feltétlenül egyszerre megtörténnie. Ha már megvolt a 100-ad résznyi nagyságot meghatározó mérték, folyamatosan is meg lehetett közelíteni ezt a felosztási rendet. Újból utalnunk kell az 1283—1330 közötti belső válságra. Ez az 50 évig egyfolytában tartó forradalmi állapot, amely tulajdonképpen két várost akart kialakítani egy helyett, bőséges lehetőséget adott a korábbi, a kialakulóban levő új telekrendet akadályozó állapotok helyenkénti újjárendezésére. A rendelkezések értelmében ugyanis azok „házait”, akik nem tértek vissza, bármilyen olcsó áron eladhatta a város a jelentkező vevőnek⁶⁰ — ilyenkor tehát a telek új felosztása, átalakítása könnyen megtörténhetett. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a hosszanti oldalával a teljes telekszélességet elfoglaló emeletes polgári háztípus a XIII. században még biztosan nem alakult Sopronban ki, ami lakóépület lehetett a várbán, az a korabeli falusi lakóházaktól sem méreteiben, sem anyagban nem sokban különbözhetett. Másrésztől tudjuk, hogy a faépületeket ebben a korban gyakran mozdították el helyükről, s így a már kialakult tömbökben is keresztül lehetett vinni a telekrendezést.⁶¹

⁵⁷ Major Jenő: A középkori magyar városkép problémájához Településtudományi Közlemények 7. sz. 54.

⁵⁸ A már említett adatokon kívül erre utalnak az 1290—1330-as évek közötti időkből való adatok: „domos et edificia” (Hazai okmánytár II. 25. l.), „loca edificiorum destituta edificis (Házi I/1. 56. l.), 1359 után kifejezetten „fundos et loca curiarum” (Házi t/1. 118) Ezek értelmezése: Major Jenő: A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. Településtudományi Közlemények 12. sz. 1960. 45—46. l.)

⁵⁹ Mollay véleménye: Háztörténet és várostörténet. S. Sz. XIII. 1959. 122. l.

⁶⁰ Házi I/1. 56. l. — Az alaprajzi, telekviszonyok vizsgálatát új oldalról világítja meg az alakuló város nagyfokú ürességét, amint azt már korábban „Az Ódenburg név kialakulásának háttere c. i. m.-ban is kimutattam. A XIII. század végi viszonyokat nem szabad későbből, a már megerősödött polgári városra jellemző körülményekből megítélni.

⁶¹ 1328-ból hallunk a külvárosban különféle kő- vagy faépületekről, melyek közül egyesek jókivitelűek voltak (Házi I/1. 55. l.) A fahajlékok mozgékonyaságáról, s ezzel kapcsolatban a települések képlékenységeről bővebben a telektípusok kialakulásáról szóló i. munkánkban.

Végül figyelembe kell azt is venni, hogy az ispáni vár polgári kézre jutása után természetesen elsősorban a vár gazdasági funkcióival kapcsolatos létesítményeit semmisíthették meg, vagy alakíthatták át (raktárak, istállók stb.), másrészt még beépítetlen területek is lehettek. Így tehát újonnan beépíthető területekben a meglévő utcahálózat keretei között sem volt hiány, de a százas szám elérésére a jelek szerint a meglévő telkek haránt irányú felosztására is sort kellett keríteni. Mindez nem azt jelenti, hogy 1379-ig örökösödés, vétel útján is nem változott volna a telekállomány összetétele, de nem szükségszerű a kezdeti teljes telekegyenlőség feltételezése. Természetesen az a kérdés is felmerül, hogy a telekkimérést milyen fokú pontossággal hajtották végre. 1379-ben a belvárosban $\frac{1}{4}$ -nél kisebb telkekkel nem találkozunk, s ez azt is jelentheti, hogy az egész- és féltelek közötti nagyságokat csak $\frac{1}{4}$ teleknyi pontossággal vették figyelembe.

Az elmondottakból az következik, hogy az 1379. évi telekkönyvben egységnyi méretű telkek nagyobb számú előfordulása azokban a tizedekben várható, amelyek alaprajzi elemzésünk szerint is később kerültek beépítésre, vagy ahol a korábbi ispánsági állapotokat radikálisan felszámolták. Az 1379. évi belvárosi telekállomány tizedek („kötelek”) és méret szerint a következőképpen oszlott meg:

Tizedek	Egész telkek		Nem egész telkek						Összes
	1 egy-ségnyi	2 egy-ségnyi	$2\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	
			nagyságú telkek száma						
I. tized	2	2	—	1	—	1	4	—	$10\frac{1}{4}$
II. „	5	—	—	3	—	—	1	—	10
III. „	6	—	—	—	—	—	7	—	$9\frac{1}{2}$
IV. „	5	—	—	2	—	—	4	—	10
V. „	6	—	—	1	—	—	3	—	9
VI. „	7	—	—	2	—	—	—	—	10
VII. „	7	—	—	1	—	—	3	—	10
VIII. „	4	—	1	1	—	—	4	—	10
IX. „	7	1	—	—	—	—	2	—	10
X. „	1	1	—	—	1	—	2	1	$5\frac{1}{2}$
Összesen:	50	4	1	11	1	1	30	1	$94\frac{1}{4}$

Mivel 10 házra átlagosan kb. 6 egész telek jut, a táblázat alapján elsősorban a VI., VII., IX. tized emelkedik ki az egész telkek átlagosnál nagyobb számával. Egyúttal a töredékes méretű telkek száma is ezekben a tizedekben a legkisebb (a VI. tizedben pl. féltelek egyáltalán nem található, a IX. tizedben pedig mindössze 2 féltelek van, a többi mind egész). Elfogadva az 1379. évi telekkönyv topográfiai feloldására vonatkozóan a Mollay Károly által körvonalazott megoldást, a VI., VII. tized a Szent György utca belső, nyugati oldalára ill. az Új utcába helyezhető, a IX. tized pedig a Templom utca keleti, Új utcai oldalán fekvő teleksorral azonosítható a Fegyvertár utca és Kolostor utca közötti szakaszon. Figyelembe véve azonban azt, hogy a Főtér nyugati és északi oldalára helyezhető V. tizedből az összeírás csak 9 „házzal” közöl

adatot, relatíve az itt található 6 egésztelek aránya szintén kiemelkedő. Mivel a töredék telkek száma itt is viszonylag kevés, ezért ez a tized is az előbbiekk közé sorolható. A telekméretekből levonható következtetések tehát teljesen megegyeznek az alaprajzi megfigyelésekből levont következtetésekkel. Megerősíti ezt az egyezést, hogy a legkevésbé szabályos telekosztás az I. tizedben található, mely a volt városháztömb és a Szent György utca keleti házsorának egy részét képezvén, arra a területre esik, mely vizsgálataink szerint a legkorábban alakulhatott ki. Ugyancsak kiemelkedik szabálytalan telekosztásával a Kolostortömb keleti szomszédságában helyezhető csonka X. tized, erről a részről pedig azt állapítottuk meg, hogy az utcaáttörés folytán erős zavarok érték.

*

A XIII.—XIV. században keletkezett keleteurópai kolonizációs városok azt tanúsítják, hogy ebben az időben a városterület legcélszerűbb és legszebb formájának a kör vagy ovális, a piactér legmegfelelőbb alakjának pedig a négyszögletes vagy derékszögű formát tekintették. A város területének utcákra és telkekre való felosztása a piac és városfalak között e szerint kétféleképpen történhetett: vagy a várost határoló kerekded falakhoz igazodtak, vagy a piac négyszögéből indultak ki. Hoenig az előbbi esetet a „kívülről befelé” való tervezésnek nevezi, melynek jellemzői a görbe vagy többször megtörő, a városfalakkal nagyjából párhuzamos utcák, melyek a falak felé nagyjából egyforma mélységű telektömböket vágnak ki. Az ilyen módon komponált városoknál azonban a tervszerűség fontos jele az is, hogy a bevezető országutak „céltudatosan” a piac felé törekedtek, úgy, hogy a kerek városfalak, a gyűrűs utcák között végeredményben négyszögletes telektömbök alakultak ki, melyek határvonalai nagyjából egyenesek, a sarkaik közel derékszögűek.⁶²

Sopron az ovális római városfalak mellett kialakult utcagyűrűjével, négyszögletes főterével a „kívülről befelé” tervezett városokkal sok rokonná mutat. A városkapukon bejövő, a piac felé tartó főutcák azonban nem találhatók meg. Sopron nem alapított város, hanem a középkori magyar városfejlődés egyik jellegzetes irányának képviselője, az ispáni várból alakult a XIII. század második felében polgári várossá. Az akkor korszerű városépítési elveknek megfelelő alaprajzi vonások e fejlődésnek megfelelően a XIII. század második felében lesznek megfigyelhetők. Bár a főtér helye és funkciója sajátos, formáján a korra jellemző sajátosságok felismerhetők. A római elődjétől örökölt ovális körvonal újra korszerűvé vált, ezért fel is használták az új védőrendszer kiépítésénél. Sopron tehát alaprajzi fejlődése során egyre inkább alkalmazta korának városépítészeti vívmányait, ezeknek érvényesülését azonban a megelőző periódus hagyatéka korlátozta. Magán a Főtéren is érezhető a helybeli példa hatása.

Ma még nem ismerjük közelebbről a kialakuló városi polgárság első generációjának összetételét, így arra a kérdésre, hogy miképpen jutottak el Sopronba a kor városépítési gondolatai, nem tudunk megalapozott feleletet adni. A jelek szerint a 1250-es évektől kezdve volt Sopronban egy csoport, mely az ispáni várszervezet válságba jutását felismerve, a várossá való fejlődésben látta a megoldás lehetőségét. Az 1277. évi kiváltságlevél tulajdonképpen

⁶² Anton Hoenig: *Deutscher Städtebau in Böhmen*. Berlin 1921. 16. l.

a korábbi részleges szabadságok összefoglalása. Nagyon valószínű, hogy a fokozatosan kialakuló jogi városkonceptióval együtt érlelődött a „várostest” kialakításának koncepciója is. A kettőt — mint láttuk — a telekrendszer szorosan egymáshoz kapcsolta. Joggal feltehető, hogy e csoport tagjai közül e tekintetben legtájékozottabbak a magisteri címük alapján magasabb iskolázottsággal rendelkező, a király diplomáciai szolgálatában elsősorban Ausztriában és Csehországban és a királyi udvarban sokszor megforduló Harkai Fülöp (+1270 előtt) és fia István (+ 1330 körül) voltak. Tájékozottságuk és összeköttetések alapján valószínű, hogy legalább közvetve komoly szerepet játszottak a polgári fejlődés útjára lépett Sopron városépítési problémáinak megoldásában.⁶³

⁶³ A Harkaiak jelentőségét a soproni írásbeliség kialakulásában Házi Jenő tisztázta (A városi kancellária kialakulása Sopronban. S. Sz. X. 1956. 205. l.). István magister építészettörténeti szerepét illetően Deresényi Dezső negatív véleményt nyilvánított (Sopron és környéke 101. l.). Úgy tűnik azonban, hogy Házi eredményei, valamint a soproni alaprajz, a Főtér kialakulásáról elmondottak alapján szerepe komolyabban veendő. Bizonyára nem volt építőmester, de a kor építészetét jól ismerő, jó szervezőképességű embernek kellett lennie. Az óbudai királyi vár építésével kapcsolatos szerepe 1301-ben világosabbá válik, ha meggondoljuk, hogy pár évvel ez előtt 1297-ben indult meg a soproni vár újjáépítése (l. Holl Imre i. m. Arch. Ért. 89.) s ennek eszmei megtervezésében a város többi vezetői között István mesternek kiemelkedő szerepet kellett játszania.